

Γιόγκα

Άρθρο που έγραψε ο Έπίσκοπος Ανδρούσης Αναστάσιος Γιαννουλάτος, νυν Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας

Ποικίλες θρησκευτικές συνήθειες και τάσεις αναπτύχθηκαν στη ζωή των διαφόρων εθνών της γης. Μια σύντομη ενημέρωση για μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις ελπίζουμε να βοηθήσει τόσο στην προσέγγιση της νοοτροπίας άλλων λαών, όσο και στην κατατόπισή μας πάνω σε διάφορα ρεύματα που έχουν εισδύσει στον τόπο μας.

Γυμναστική

Στο δυτικό κόσμο ή γιόγκα αρχικά παρουσιάστηκε σαν ένα είδος «γυμναστικής», σαν μέθοδος χαλαρώσεως και ψυχολογικής ήρεμείας. Η βασική της διαφορά από τη γνωστή γυμναστική βρίσκεται, εκτός των άλλων, στη χαρακτηριστική της ακινησία. Άρκετές από τις ασκήσεις της γιόγκα παρουσιάζουν αυτές καθαυτές όρισμένα θετικά αποτελέσματα πάνω σε μερικά άτομα - πράγμα που, άλλωστε, συμβαίνει και με ασκήσεις άλλων συστημάτων. Γενικά όμως οι ασκήσεις αυτές τοποθετούνται μέσα σ' ένα πλαίσιο ινδουιστικών αντιλήψεων και αποτελούν στάδια ενός ευρύτερου όλου, μίας γενικότερης πνευματικής πορείας. Στην πλήρη τους ανέλιξη αποσκοπούν πολύ μακρύτερα από τα όρια μίας σωματικής ευεξίας. Αυτά που προηγούνται στις ασκήσεις γιόγκα όπως κι αυτά που έπονται - τα όποια κατά κανόνα οι πολλοί αγνοούν - σχετίζονται στενά με συστήματα «διαλογισμού» και έμπειριών, που βρίσκονται φορτισμένα με ινδουιστικές φιλοσοφικο-θρησκευτικές θεωρίες και αξιώματα, κυρίως με τη διδασκαλία περί μετενσαρκώσεως.

Και για να γίνουμε περισσότερο παραστατικοί: όπως οι γονυκλισίες (οι «μετάνοιες» της μοναχικής μας παραδόσεως) δεν είναι απλές κινήσεις του σώματος, άλλ' έχουν σχέση με ένα γενικότερο πιστεύω και εκφράζουν μία συγκεκριμένη διάθεση και τάση ψυχής αποβλέποντας σε πνευματικούς σκοπούς, κατά παρόμοιο τρόπο - τηρουμένων, βεβαίως, πάντοτε των αναλογιών - οι συνθετότερες ασκήσεις της γιόγκα έχουν συνάρτηση με ινδουιστικές παραστάσεις και σκοπεύουν τελικά σε πνευματικές θρησκευτικές έμπειρίες.

Ζεύξη, ένωση

Η λέξη «γιόγκα» (yoga) είναι μία από τις πιο πολυσήμαντες μέσα στο ινδικό λεξιλόγιο. Έτυμολογικά σημαίνει «ζεύξη», «ένωση», «σύνδεση», «άσκηση». Την χρησιμοποιούν εύρύτατα οι Ινδοί για να προσδιορίσουν το μυστικό δεσμό του ανθρώπου με την υπερβατική πραγματικότητα. Άλλα και για να καθορίσουν τον τρόπο, το δρόμο και τις μεθόδους που οδηγούν στην «ένωση» αυτή, στην «άπελευθέρωση» της ανθρώπινης υπάρξεως από τα πολύμορφα δεσμά και τις ψευδαισθήσεις του παρόντος κόσμου.

Ός «γιόγκα» επίσης χαρακτηρίζονται οι διάφορες κατευθύνσεις και μέθοδοι, τις οποίες έχει διαμορφώσει ή ινδική παράδοση στο πέρασμα των αιώνων, για να επιτύχει τη λύτρωση του ανθρώπου και την ένωσή του με το Απόλυτο. Οι τρεις βασικοί τύποι Ινδικής θρησκευτικότητας για την επίδιωξη της σωτηρίας, των έργων, της γνώσεως, της άφοσιώσεως, αποκαλούνται αντίστοιχα «κάρμα-γιόγκα», «τζζάνα-γιόγκα», «μπάκτι-γιόγκα».

Η ίδια αυτή λέξη χρησιμοποιείται και για τον προσδιορισμό μίας από τις έξι κλασικές «ορθόδοξες» σχολές (ντάρσανας) του Ινδουισμού. Έτσι στο δυτικό κόσμο, ή σύγχυση που δημιουργεί ή πολυσημία της λέξεως «γιόγκα» έπιτείνεται.

Συνοπτικά, ή κλασική Γιόγκα, ως Σχολή, αναγνωρίζει μόν έναν αιώνιο Θεό, τον Ισβάρα (Κύριο), δεν παραδέχεται όμως ότι αυτός έπεμβαίνει στα ανθρώπινα. Οι αντιλήψεις για έναν τέτοιο Θεό

δέν θα μπορούσαν βέβαια με κανένα τρόπο να ταυτιστούν με τη χριστιανική θεολογική διδασκαλία.

Βασικά στάδια τής γιόγκα

Η πρακτική τής γιόγκα διδάσκεται σε μακρά σειρά μαθημάτων. Μολονότι υπάρχουν πολλές παραλλαγές, που διαμορφώθηκαν στην πάροδο του χρόνου, τὰ συνηθέστερα στάδια τών μεθόδων αὐτῶν αὐτοβυθισμού εἶναι ὅκτω. (α) Ἡ αὐτοσυγκράτηση: συμμόρφωση πρὸς ὀρισμένες ἐπιταγές, ὅπως εἶναι ἡ ἀποφυγὴ γενετησίων σχέσεων, κλοπῆς, φιλαργυρίας, (β) Ἡ αὐτοκαλλιέργεια: ἐπιδίωξη ἀταραξίας, καθαριότητος, συνεπειᾶς στὴν ἄσκηση κ.λπ.

Ἔστερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δυὸ στάδια ὁ ἀσκούμενος μυεῖται καὶ παίρνει ἀπὸ τὸ δάσκαλό του (γκούρου) ἓνα νέο ὄνομα καὶ μία τελετουργικὴ φράση (μάντρα), τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ ἐπαναλαμβάνει ἐπίμονα, γιὰ νὰ ἐπιταχυνθεῖ ἡ πορεία του πρὸς τὴ λύτρωση. (γ) Ὁ ἔλεγχος τοῦ σώματος: μὲ εἰδικές στάσεις τοῦ σώματος ἐπιδιώκεται ἡ ἐπιβολὴ πάνω στίς ζωτικὲς ἐνέργειες τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμού. (δ) Ἡ ρύθμιση τής ἀναπνοῆς: μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀσκήσεων αὐτῶν ὁ ἀναπνευστικὸς ρυθμὸς ἐπιβραδύνεται, τὸ σῶμα καὶ ὁ νοῦς ἡρεμοῦν καὶ ὀλόκληρη ἡ νοητικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου προετοιμάζεται γιὰ τὰ τελικὰ στάδια τής γιόγκα.

(ε) Ἡ συγκράτηση τῶν αἰσθήσεων: μὲ τὴν παρατεταμένη ἐνατένιση ἐνὸς ἀντικειμένου, ὁ «γιόγκι» (δηλ. ὁ ἀσκούμενος στὴ γιόγκα) ἐπιδιώκει νὰ ἐπιβληθεῖ πάνω στίς αἰσθήσεις του. (στ) Ἡ συγκέντρωση τής προσοχῆς: ἡ καθήλωση αὐτῆ τοῦ νοῦ ἀποβλέπει στὴ δημιουργία ἐνὸς μονωτικοῦ φραγμοῦ ἀπὸ τὰ γύρω φαινόμενα καὶ τίς ἐσωτερικὲς φαντασίες. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει, ἡ ἰνδουϊστικὴ παράδοση ἔχει διαμορφώσει διάφορες τεχνικές, στίς ὁποῖες δεσπόζουν ἡ ἐπανάληψη τής ἰνδουϊστικῆς ἱερῆς συλλαβῆς «Ὠμ», σιωπηλὰ ἢ μὲ μακρόσυρτο ψαλμικὸ ρυθμὸ, ἡ ἐνατένιση ἰδιότυπων σχημάτων κ.ἄ.

Τὰ ἐπόμενα δυὸ τελευταῖα στάδια ὀδηγοῦν στὸν τελικὸ σκοπὸ τής γιόγκα, πού εἶναι: (ζ) Ὁ στοχασμὸς, ἡ ἐνατένιση καὶ ἡ θεωρία. (η) Ὁ φωτισμὸς, ἡ ἀπελευθέρωση: Μὲ τὴν ἀπόλυτη περισυλλογὴ ὁ γιόγκι πιστεύει ὅτι πραγματώνει τὴν ἕνωσή του, τὴ ζεύξη μὲ τὴν ὑπερβατικὴ πραγματικότητα. Ὅποιος φθάσει στὸ τελικὸ στάδιο ξεφεύγει λένε, ἀπὸ τὴν ὑπαρκτικὴ σφαῖρα καὶ κατορθώνει νὰ βρεῖ τὴ λύτρωση.

Ἐνῶ στίς πρῶτες φάσεις διατηροῦνται ὀρισμένα στοιχεῖα συνειδητότητος, στὴν τελευταία ὁ γιόγκι καταλήγει σὲ μία κατάσταση ὑπερβάσεως κι αὐτῆς ἀκόμη τής αὐτοσυνειδησίας. Δὲν ἀντιλαμβάνεται πᾶ οὔτε χρῶμα, οὔτε ὄσμη, οὔτε ἦχο, οὔτε ἀφή, οὔτε τὸν ἑαυτό του, οὔτε κανέναν ἄλλο. Τὸ πνεῦμα του «ἐλευθερώνεται» - σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τῶν μεμνημένων - ἀπὸ τὴ μνήμη καὶ τὴ λήθη. Αὐτὸ θεωρεῖται ἐπίγνωση, φωτισμὸς.

Πρόκειται, τελικὰ, γιὰ μία τεχνικὴ πού ἀποσκοπεῖ στὴ σύνδεση μὲ τὸ Ἀπόλυτο. Γι' αὐτὴν ὅμως - ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενο σημείωμα - δὲν ἔχουν κανένα νόημα οἱ κεντρικὲς χριστιανικὲς ἀλήθειες περὶ Χριστοῦ-Σωτῆρος, χάριτος, ἀνιδιοτελοῦς ἀγάπης, Σταυροῦ-Ἀναστάσεως.

Ἐπὶ αὐτῶν ὑπάρχουν ποικίλες κατευθύνσεις, κλάδοι, ἀποχρώσεις καὶ ἐφαρμογές τής γιόγκα. Οἱ διάφορες σχολές δὲν παρουσιάζουν τὰ πράγματα ὅλες με τὸν ἴδιο τρόπο. Στὴν Εὐρώπῃ μάλιστα καὶ τὴν Ἀμερικὴ δρῶν καὶ προπαγανδίζουν τὴ γιόγκα ἀναρίθμητες ὀμάδες, μὲ ἰδιορρυθμίες καὶ ἰδιοκατασκευάσματα, τὰ ὁποῖα ἀποδοκιμάζουν οἱ γκούρου τής Ἰνδίας. Ὅλα πάντως αὐτὰ τὰ συστήματα στοχασμοῦ, ἀσκήσεως καὶ πνευματικῆς ἐμπειρίας κινοῦνται κατὰ κανόνα μέσα στίς κατηγορίες σκέψεως καὶ τίς θρησκευτικὲς προϋποθέσεις τοῦ Ἰνδουισμού, οἱ ὁποῖες εἶναι ριζικὰ διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ χριστιανικοῦ Εὐαγγελίου πάνω σὲ θεμελιώδη θέματα, ὅπως εἶναι τὰ περὶ Θεοῦ, κόσμου, ἀνθρώπου, ἐσχάτων, σωτηρίας κ.ἄ. Κυρίως δὲ ὀδηγοῦν σὲ μιὰ φοβερὴ καὶ ἐπικίνδυνη σύγχυση καὶ σὲ συγκρητισμὸ, πού ἀρνεῖται τὴν οὐσία τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος.

Γιόγκα σέ χριστιανικό πλαίσιο;

Μερικοί δυτικοί διανοούμενοι αντιμετώπισαν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀπομονωθοῦν ὀρισμένοι κανόνες τῆς γιόγκα, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν μέσα σ' ἓνα χριστιανικό πλαίσιο. Ἡ προσπάθεια, ἐν τούτοις, νὰ ἀποσπασθοῦν οἱ ἀσκήσεις αὐτὲς ἀπὸ τὶς ἰνδουϊστικὲς θεωρίες, μὲ τὶς ὁποῖες βρίσκονται σὲ σύζευξη, μοιάζει μὲ ἀπόπειρα διαχωρισμοῦ τοῦ μυϊκοῦ συστήματός τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ νευρικό. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀνεξαρτητοποίησή τους ἀπὸ τὴν ἔντονη ἰνδουϊστικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ τὸ ἰνδουϊστικό τους ἦθος προϋποτίθεται μία νέα, πρωτότυπη δημιουργία.

Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, ἡ χριστιανικὴ ἐφαρμογὴ τῆς γιόγκα θὰ σήμαινε ἓνα εἶδος ἀσκήσεως ποὺ θὰ διευκόλυνε τὸν ἄνθρωπο νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ μία βαθιὰ σιωπὴ· ὄχι μόνο ἀπὸ ἐξωτερικοῦς θορύβους, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς κραδασμοὺς ποὺ προκαλοῦν οἱ ἐπιθυμίες, οἱ ἀνησυχίες, οἱ φαντασίες. Μιὰ σιωπὴ μέσα στὴν ὁποία τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα θὰ ἦταν δυνατό, βιώνοντας τὴν ταπείνωση, νὰ ἀκούσει εὐκρινέστερα τὰ μηνύματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀλλὰ γι' αὐτό, τελικά, δὲν χρειάζεται νὰ ἀναζητηθοῦν μέθοδοι ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μὲ ἀποτελεσματὸ νὰ ὀδηγήσουν ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετο: σὲ μιὰ ἀπόλυτη δηλαδὴ αὐτονομία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ σὲ μία ἀπίθανη σύγχυση. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ καὶ τελείωση, σύμφωνα μὲ τὴν χριστιανικὴ πίστη, εἶναι δῶρο τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι ἐπίτευγμα μιᾶς αὐτόνομης ἀνθρωποκεντρικῆς τεχνικῆς. Ἄλλωστε, γιὰ μᾶς τοὺς ὀρθοδόξους ὑπάρχει ὀλόκληρη ἡ ἡσυχαστικὴ ἐμπειρία τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία ἀπὸ προϋποθέσεις καθαρὰ χριστιανικὲς ὀδηγήθηκε στὴν «ἐν Χριστῷ» ἀγιοπνευματικὴ ζωὴ, γαλήνη, ἐν ἀγάπῃ «ἡσυχία».

Ἡ γιόγκα στὸν τόπο μας

Τὰ τελευταῖα χρόνια αὐξάνονται στὴ χώρα μας τὰ διάφορα κέντρα «γιόγκα». Οἱ γνώσεις ὅμως καὶ οἱ ἀντιλήψεις γι' αὐτὴ παραμένουν πενιχρές, γενικὲς καὶ συγκεχυμένες. Δημόσια, ἡ γιόγκα προβάλλεται σὰν «εἶδος γυμναστικῆς» καὶ συνήθως γίνεται λόγος ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ τὶς ἀσκήσεις τῶν μυϊκῶν καὶ νευροφυτικῶν κέντρων, γιὰ τὶς ἀσκήσεις ἀναπνοῆς καὶ τὰ παρόμοια. Δηλαδὴ ἀπὸ τὰ στάδια ποὺ ἀναφέραμε στὸ προηγούμενο σημεῖωμα περιορίζονται στὸ τρίτο, ἔλεγχος σώματος, καὶ τὸ τέταρτο, ρύθμιση ἀναπνοῆς, ἐνῶ μερικὲς φορές προχωροῦν καὶ στὸ πέμπτο στάδιο, συγκράτηση τῶν αἰσθήσεων, καὶ τὸ ἕκτο, συγκέντρωση τῆς προσοχῆς.

Ἀρκετὲς ἰδιωτικὲς σχολὲς προσπαθοῦν κάπως νὰ ἀποθησκευτικοποιήσουν αὐτὰ τὰ γυμνάσματα ἀπὸ τὸν ἰνδουϊστικὸ χαρακτήρα τους, ὥστε νὰ γίνονται εὐκολότερα ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὸ μέσο Ἕλληνα. Ἄλλοι ἐπιχειροῦν νὰ βεβαιώσουν ὅτι ἡ «γιόγκα» δὲν εἶχε ποτὲ οὔτε καὶ ἔχει θρησκευτικὸ χαρακτήρα καὶ μιλοῦν ἀπλῶς γιὰ «ἐπίστημη», «πνευματικὴ ἐπίγνωση», ψυχοσωματικὴ ἀσκηση. Ὅσο ὅμως κι ἂν ἐπιστρατεύονται ἰδιόμορφες καὶ μεγαλοπρεπεῖς λέξεις, γιὰ νὰ καλύψουν τὴν πραγματικότητα, γεγονὸς παραμένει ὅτι ὁ καθόλου προσανατολισμὸς τῆς ἰνδικῆς αὐτῆς τεχνικῆς ἦταν καὶ εἶναι θρησκευτικὸς ἢ παραθρησκευτικὸς. Ὅσοι μυοῦνται στὸ «διαλογισμό» τῆς γιόγκα καθοδηγοῦνται σὲ μιὰ κατεύθυνση σαφῶς ἰνδουϊστικὴ. Μὲ ὀδηγοὺς τὶς Βέδες καὶ τὰ ἄλλα ἱερὰ ἰνδικὰ κείμενα (Οὐπανισάντ, Πουράνας, Σούτρας, Τάντρας), κυρίως δὲ ἔχοντας ἓνα «δάσκαλο» (γκούρου), ἐπιδιώκουν νὰ ἀφομοιώσουν καὶ νὰ βιώσουν τὶς θεωρίες περὶ τοῦ νόμου τοῦ «κάρμα» (karma) βάσει τοῦ ὁποίου καθορίζεται ἡ μετενσάρκωση, τῆς «σαμσάρα» (samsara) – δηλαδὴ τῆς ἀνακυκλήσεως τῶν μεταβιώσεων -, ἀναζητώντας σὲ τελευταῖα ἀνάλυση τὴ λύτρωση, «μόξια» (moksa), ἀπὸ αὐτὸ τὸν κόσμο, τὸν μὴ πραγματικὸ (maya), σὲ «ὀδοὺς» ποὺ ἔχει καθορίσει ἡ ἰνδουϊστικὴ παράδοση, ὅπως εἶναι οἱ «κάρμα-γιόγκα», «τζάνα-γιόγκα», «μπάκτι-γιόγκα» (ποὺ ἀναφέραμε στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἄρθρου) καὶ οἱ ποικίλες παραλλαγές τους, ὅπως ἡ «μάντρα-γιόγκα», ἡ «χάθα-γιόγκα», ἡ «ράτζα-γιόγκα» κ.λ.π.

Αὐτὸ τὸ «θρησκευτικὸ πυρῆνα» ἀποσιωποῦν καὶ καλύπτουν τὰ διάφορα καταστατικὰ τῶν Κέντρων Γιόγκα μὲ γενικὲς φράσεις. Π.χ. ἰσχυρίζονται ὅτι σκοπὸς τους εἶναι «ἡ δημιουργία ἀνθρώπων ὀλοκληρωμένων φυσικά, διανοητικὰ καὶ πνευματικά». Τὰ προσφερόμενα στὴ δημοσιότητα κείμενα συχνὰ ἐμφανίζονται κάτω ἀπὸ δῆθεν ἀπλὸ κοινωνικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ἔνδυμα, συχνὰ μάλιστα ἐπικαλύπτονται μὲ ἀποφθέγματα ἀρχαίων ἐλλήνων σοφῶν, ἢ καί...

πατέρων της Έκκλησίας. Γι' αυτούς όμως που έχουν γνώση του πράγματος οι θεωρίες και οι απόψεις τους είναι διαφανείς σαν φύλλα από πλαστική ύλη, που επιτρέπουν να διακρίνεται ο βαθύτερος ινδουϊστικός χαρακτήρας τους.

Άλλωστε, τὰ έντυπα που κυκλοφορούν σέ έλληνική μετάφραση φανερόνουν τις θρησκευτικο-φιλοσοφικές θέσεις τους. (Λ.χ. σ' ένα περιοδικό με τόν τίτλο «Γιόγκα» συνωθείται άπίθανο ύλικό ινδουϊστικών διδασκαλιών, άκόμα και προσκλήσεις για συμμετοχή σέ ινδουϊστικές γιορτές, όπως της Σιβαράρτι, 15.2.80). Οί σκοποί που περιγράφονται στα καταστατικά τών σωματείων αύτών είναι γεμάτοι από προσηλυτιστικό ένθουσιασμό, όπως «ή έξάπλωσις και ή διάδοσις της Γιόγκα σέ όλους τούς ανθρώπους άνεξαρτήτως φύλου, έθνικότητας, θρησκείας και κοινωνικής τάξεως», «ή δημιουργία στερεών θεμελιών δια τήν έφαρμογήν της Γιόγκα εις τήν καθημερινήν ζωήν».

Θρησκευτική έλευθερία και παραπλάνηση

Στήν Ελλάδα βέβαια κατοχυρώνεται από τó Σύνταγμα «ή άνεξιθρησκεία και έλευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως». Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι επιτρέπεται ή παραπλάνηση του έλληνικού λαού από διάφορες ομάδες, με παραπειστικές δηλώσεις για τήν ταυτότητά τους και τούς επιδιωκόμενους σκοπούς τους.

Η Όρθόδοξος Έκκλησία - φορεύς της αιώνιας αλήθειας του ζώντος Λόγου του Θεού - αιώνας τώρα άντιμετωπίζει γαλήνια, δίχως φόβο κάθε είδους άναμέτρηση με τὰ διάφορα θρησκευτικό-φιλοσοφικά άνθρώπινα κατασκευάσματα. Άλλά δικαιούται να άπαιτήσει από κάθε άρμόδια άρχή, ειδικότερα δέ από τὰ μέσα μαζικής ένημερώσεως, να δείχνουν καθαρά τó πρόσωπο και τήν ιστορία τούς οί κατά καιρούς προπαγανδιστές διαφόρων ξένων θρησκευτικών ιδεών. Μοιάζει με έμπαιγμό ό ισχυρισμός ότι θέλουν να μäs προετοιμάσουν για να «λειτουργήσουμε υπεύθυνα και δημιουργικά μέσα στο κοινωνικό σύνολο» (όπως γράφει τó καταστατικό κάποιου Κέντρου Yoga), με θεωρίες και μεθόδους που έχουν τόσο καθυστερήσει τήν άνάπτυξη έκλεκτών άσιατικών λαών.

Συγχρόνως όμως, όλοι όσοι έχουμε μία μικρή ή μεγάλη εύθύνη στην Έκκλησία είναι άνάγκη να συνειδητοποιήσουμε ότι, σέ μιá εποχή έλεύθερης διακινήσεως τών ιδεών σέ παγκόσμια κλίμακα, τó άνήσυχο έρευνητικό πνεύμα τών Έλλήνων είναι φυσικό να δείχνει περιέργεια και ένδιαφέρον για ιδέες νεοφανείς στον τόπο μας, δυτικής ή ανατολικής προελεύσεως. Θα χρειαστεί συνεπώς σοβαρή κατάρτιση τών κληρικών, τών θεολόγων, τών χριστιανών διανοουμένων και, γενικότερα, νηφάλια ένημέρωση του έλληνικού λαού. Η καλύτερη, τέλος, αντίσταση στα ποικίλα πνευματικά ρεύματα παραμένει ή συνεχής, δυναμική προσφορά όλοκλήρου του φάσματος της όρθοδόξου παραδόσεως, ή προσωπική και κοινωνική βίωσή της.